

Josip Baloban (ur.)

**U POTRAZI ZA IDENTITETOM.
Komparativna studija vrednota:
Hrvatska i Europa**

Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005; 344 str.

Važnost, dinamičnost i transformaciju vrednota uočili su krajem 1970-ih profesor Jan Kerkhofs s Katoličkog sveučilišta u Louvenu i profesor Ruud de Moor s Tilburškog sveučilišta, pa su 1981. inicirali projekt *European Values Study* (EVS) koji je započeo s istraživanjima u deset europskih zemalja. Treće komparativno istraživanje realizirano je 1999/2000. godine. U njemu su sudjelovale 33 europske zemlje, među kojima i Hrvatska. Razgovor o pluralnosti vrednota jest konzekvenca pluralnosti civilizacije ali i pluralnosti znanosti, napominje urednik Josip Baloban u uvodnom dijelu zbornika. Stoga je i istraživanje vrednota u EVS-u interdisciplinarno – u njemu sudjeluju sociolozi, teolozi, psiholozi i politolozi. Temeljna koncepcija EVS-1999. fokusirana je na temeljne vrednote u bitnim domenama osobnog i društvenog života, a u podnaslovu zbornika jasno je naznačena temeljna namjera – komparacija Hrvatske s europskim zemljama te pokušaj skiciranja pozicije Hrvatske u recentnom europskom i svjetskom povijesnom kontekstu.

Studija ima osam poglavlja koja pokrivaju osam ključnih tema društvenog i osobnog života – civilno društvo, religioznost, politika, brak, obitelj, solidarnost i socijalna (ne)osjetljivost, rodne uloge i moral. Deveto poglavlje je dodatak s pregle-

dom postotaka i aritmetičkih sredina.

Gordan Črpić i Siniša Zrinščak autori su prvog poglavlja *Civilno društvo u nastajanju. Slobodno vrijeme i dobrovoljne organizacije u Hrvatskoj*. Upravo pitanja značenja i uloge dobrovoljnih organizacija te način provođenja slobodnog vremena daju uvid u strukturu i značenje civilnog društva, a autori ih promatraju iz perspektive Putnamove teorije socijalnog kapitala i teorije socijalnog podrijetla razvoja neprofitnih organizacija L. Salamona i H. Anheirea. Za razumijevanje hrvatskog povijesnog naslijeđa ključna su četiri momenta – političko autoritarni sustavi; neujednačena, kontrolirana i parcijalna modernizacija; socijalna država socijalističkog tipa te specifičnost okolnosti nakon osamostaljenja (prvenstveno Domovinski rat, nestabilnost susjednih država). Sve je to rezultiralo otežanim razvojem autonomnog i nezavisnog civilnog društva. Analiza je potvrdila hipoteze – civilnom scenom dominiraju športsko-kulturne organizacije, što je posljedica utjecaja komunističkog naslijeđa i tranzicijske preobrazbe unutar koje egzistira sumnja u razvoj nezavisnih inicijativa; prema ulozi religijskih organizacija Hrvatska nalikuje dominantno katoličkim zemljama; članovi dobrovoljnih organizacija su mlađi i obrazovaniji ispitanici; državni i politički paternalizam negativno utječe na društvenu profilaciju dobrovoljnih organizacija; dominira neformalni, unutarnje usmjereni i jako povezujući socijalni kapital. Zrinščak i Črpić zaključuju kako je nužno prevladati državni paternalizam u pojedinim društvenim segmentima i razvijati mreže civilnog društva.

Između identiteta i svakodnevnog života. Religioznost u hrvatskom društvu iz europske komparativne perspektive, rad je koji također potpisuju S. Zrinščak i G. Črpić. Temeljni zadaci ovog rada su: ocrtati religijsko-društveni profil Hrvatske i komparirati glavne osobine hrvatske religijske situacije s onim u drugim europskim zemljama. Pri tome se naglasak stavlja na postkomunističke i katoličke zemlje. Obzirom na kompleksnu i proturječnu ulogu Crkve i religije autori skiciraju povijesnu ulogu Crkve u Hrvatskoj i prezentiraju empirijske podatke o religioznosti. Rezultati istraživanja ukazuju na: visoku razinu religioznosti u Hrvatskoj; niže stupnjeve sekularizacije i utjecaj proturječnosti tranzicijskih procesa, po čemu je Hrvatska slična tradicionalno katoličkim i postkomunističkim zemljama; razinu religioznosti koja nije konzistentna u svim dimenzijama, što je osobito izraženo u sferi utjecaja na moralne stavove i ponašanje, te eklektizam različitih religijskih tradicija; javnu ulogu hrvatske religioznosti kao simboličko-identitetskog okvira stanovništva (neovisno o stupnju religijske identifikacije i crkvene participacije) te povezanost religijskog opredjeljenja i političkih orijentacija (najčešće desnih, lošijom ocjenom komunizma i skepsom prema EU). Zrinščak i Črpić skiciraju portret tipičnog hrvatskog vjernika (dominantno vjernice) ali ističu kako obrazovanje i dob nisu pouzdani prediktori – mladi su gotovo jednako religiozni kao i stariji, a treba voditi računa i o raširenosti religioznosti među obrazovanijom populacijom.

Ivan Rimac i Goran Milas u studiji *U traženju agensa demokratskog razvoja. Komparativna analiza zadovoljstva demokracijom u europskim zemljama* nastoje provjeriti i komparirati stupanj demokracije u europskim zemljama obuhvaćenih istraživanjem EVS, te utvrditi u kojoj je mjeri zadovoljstvo razvojem demokracije determinirano obilježjima generiranim iz teorija socijalnog kapitala, socio-kulturnog razvoja te indikatora koje autori opisuju kao reakcije građana na recentno stanje političkog sustava. Rimac i Milas ukazuju na oprečne pokazatelje na individualnoj i državnoj razini te na jedini stabilni prediktor zadovoljstva demokracijom – zadovoljstvo performansama aktualne vlasti. Obzirom da je eksplanatorna snaga individualne razine analize veća i bolje korespondira s teorijskim polazištima, autori zaključuju da je za jačanje zadovoljstva demokracijom važno imati obrazovanije građane koji vjeruju u institucije sustava i osuđuju odstupanja od kolektivnih normi. Postoje dokazi u prilog modelu situacijske reakcije i parcijalni dokaz u prilog teorije socijalnog kapitala na individualnoj razini, dok model postmaterijalističke promjene i pretpostavke determiniranosti zadovoljstva demokracijom ekonomskim stupnjem razvoja nisu dobili potvrdu.

Suvremeni brak svoju bazu nema u tradicionalno-patrijarhalnom modelu. Međutim, suočeni smo sa svojevrsnom ambivalencijom. Mada na pitanja o strukturi, modelu i odnosima u braku i obitelji te na pitanja o spremnosti za stabilnu obiteljsku i bračnu zajednicu još nema odgovora, obitelj i dalje ostaje važna u životu građana europskih zemalja. Upravo su to teme kojima su se Josip

Baloban i Gordan Črpić bave u studiji *Brak – institucija od koje se očekuje, a u koju se ne ulaže. Brak u napetosti između ideala i zbilje*. Očekivanja spram braka su velika i često neostvariva, što uzrokuje duboke frustracije. Hrvatski građani ističu međusobno poštivanje i uvažavanje, vjernost, razumijevanje i toleranciju kao krucijalne vrednote za uspjeh braka. Neke od njih su eminentno religijske vrednote koje se više kao takve ne prepoznaju već su postale civilizacijska i kulturna stečevina. U Hrvatskoj je još uvijek prisutno tradicionalno razumijevanje braka i obitelji, pa su ispitanici istaknuli djecu kao izuzetno važnu za uspjeh braka; za razliku od zapadnoeuropskih zemalja Hrvati nisu istaknuli spremnost za raspravu o problemima bračnog partnera kao važnu, dok su materijalne vrednote (primjereni prihodi i dobri stambeni uvjeti) smatrali najmanje važnim.

Na prethodnu se analizu nastavlja analiza Krunoslava Nikodema i Pere Aračića *Obitelj u transformaciji*. I ovi autori konstatiraju kraj tradicionalno-patrijarhalnog modela obitelji i tradicionalne podjele rodnih uloga – muškarac-hranitelj i žena-domaćica. Građani europskih zemalja ne smatraju da je brak zastarjela institucija, već se smatra isključivo pitanjem dogovora partnera. Raširenost individualizacije ne znači odustajanje od obitelji. Hrvatsko je društvo bremenito napetostima između tradicionalnog i modernog. Procesi modernizacije u sferi braka i obitelji, prema Nikodemu i Aračiću, imaju dvojake konzekvence – veće slobode i prava žene i djece,

ravnopravnost, zahtjevniji partnerski odnos, ali i sve veće međugeneracijske diskrepancije. Ključni problem, prema autorima, jest nedostatak jasno određenih ograničenja tih procesa koja se ne mogu svesti na pravno-legislativni okvir. Obzirom na negativne demografske trendove, Nikodem i Aračić inzistiraju na društveno funkcionalnoj obitelji koja će balansirati između tradicije i moderniteta. U tom je smislu bitna važnost djece i njihova odnosa prema roditeljima. Ispitanici razvijenih zemalja uglavnom su izrazili neslaganje s tvrdnjom da čovjek treba imati djecu kako bi život imao smisla. U manje razvijenim zemljama, u koje je uključena i Hrvatska, slaganje je veće. Analiza osobnih motivacija za roditeljstvo ukazuje na prevladavanje individualnih, a sve manje društvenih faktora. Pitanja identiteta vezana su za alternativne životne stilove (kohabitacija, samačka domaćinstva, samohrani roditelji, homoseksualni parovi) prema kojima ispitanici iskazuju različite stavove, a jasna je i diskrepancija između Crkvena učenja i većine koja se deklarira kao njezini pripadnici.

Solidarnost i socijalna (ne)osjetljivost rad je u kojem Stjepan Baloban, Gordan Črpić i Ivan Štengl ovim vrednotama pristupaju kompleksnije od prethodnika tako što analizu obogaćuju fenomenom pravednosti. Analizom rezultata utvrđene su razlike među europskim zemljama obzirom na kulturno-povijesno naslijeđe zemalja zapadne i srednje Europe te tranzicijskih zemalja u odnosu prema spremnosti na konkretnu pomoć potrebitima. Građani ostalih tranzicijskih zemalja (Bjelorusija, Ukrajina, Rusija, Bugarska...) rjeđe su spremni na konkretnu pomoć. U Hrvatskoj su soli-

darniji i socijalno osjetljiviji građani bliži tradicionalnijim moralnim stavovima, ponosniji na svoju nacionalnost, i stariji. Religioznost nema važnu ulogu u kreiranju ozračja solidarnosti i socijalne osjetljivosti. Dakle, duhovnost je slabo socijalno orijentirana. Crkva je kao institucija socijalno prepoznata, prvenstveno zbog Caritasova rada. U odnosu spram solidarnosti javlja se nespozrazum glede obveze angažiranja države i pojedinca. Autori apostrofiraju pitanje promjene mentaliteta koji će utjecati na formiranje solidarnosti, pri čemu veliku ulogu igraju državne institucije. Previše institucionalizirana solidarnost često onemogućuje građanima direktan kontakt s adresatima njihove solidarnosti pa pomoć ostaje bezimena. U istom socijalnom i psihološkom mehanizmu autori vide uspjeh akcija kojima se prikupljaju sredstva s posebnom namjenom i točno određenim potrebama. Hrvatski su građani naučeni da se za njihove potrebe prije svega brine neka institucija, što rezultira vakuumom između osobne i institucionalne solidarnosti. Hrvati preferiraju *face to face* pomoć. Što se tiče institucionalne solidarnosti spremni su je primiti, ali ne i pridonijeti njenu etabliranju. Stoga je jedan od budućih zadataka uspostavljanje efikasne mreže solidarnosti u društvu.

Novim rodnim odnosima bave se Gordan Črpić, Željka Biščan i Pero Aračić u radu *Nove (i stare) uloge žena i muškaraca u suvremenoj Europi*. Autori se fokusiraju na po njima ključne dihotomije važne za razumijevanje rodne problematike: kapacitet

majčinske ljubavi i potreba djeteta da ima majku; patrijarhalne pozicije i revalorizacija uloge žene kao domaćice te društveno nepriznati, neplaćeni rad u obitelji i ženski, plaćeni rad na tržištu rada. Rezultati pokazuju da je hrvatsko društvo među tradicionalnijim društvima obzirom na rodno pitanje – mada je prihvaćen ženski rad na tržištu rada, rašireno je mišljenje da dijete trpi zbog majčina rada i favorizira se posao majke kućanice. S jedne je strane istaknuta tradicionalna uloga žene i odnos prema ženi, a s druge strane jasna je nova uloga žene u društvu. Tradicionalne stavove prema ulozi žene zastupaju ispitanici skloniji tradicionalnom moralu, većem povjerenju u institucije sustava, muškarci nižeg obrazovanja i nižih prihoda. Dob se nije pokazala kao relevantna obzirom da mladi muškarci interioriziraju stavove djedova, a mlade žene napuštaju stavove svojih baka. Upravo u toj točki autori prepoznaju izvor frustracija, većih stopa razvoda i manje stope nupcijaliteta. Obzirom na uočenu rezistenciju muškaraca spram promjene uloge žene, očita je nužnost modificiranja koncepata muškaraca o ženama. Vjera pri tom ne utječe znatno na procese novog poimanja žene u društvu i obitelji. Ključnu ulogu u stvaranju novog lika žene imaju ekonomija i mediji.

Posljednja analiza posvećena je moralu. Stjepan Baloban i Gordan Črpić u radu *Moral u tranzicijskoj Hrvatskoj* ističu kako je korisno promatrati odnos prema etičko-moralnom ponašanju u Hrvatskoj obzirom na ostatke komunističkog mentaliteta. Rezultati istraživanja pokazuju kako u Europi postoji znatna razlika u stavovima prema moralnom

ponašanju na individualnoj i socijalnoj razini. Općenito, zapadne i sjeverne europske zemlje permisivnije su u području individualnog morala nego bivše komunističke. Na strukturalnom nivou varijabla katolicitet ima signifikantnu ulogu – građani zemalja u kojima je utjecaj Katoličke crkve izražen zauzimaju tradicionalnije moralne stavove. U tu skupinu pripada i Hrvatska obzirom na individualni moral. Socijalni moral je standardiziraniji u svim europskim društvima te su u ovoj sferi evidentni visoki standardi. U Hrvatskoj su evidentni visoki moralni standardi u sferi socijalnog morala mada realitet i iskustvo pokazuju drugačije (mito, korupcija, kupovina ukradene robe). Veću permisivnost u moralnom području pokazuju ljudi s manje povjerenja u temeljne institucije društvenog sustava, mlađi muškarci, a autori tvrde kako se radi o osobama sklonijim alternativnoj religioznosti. Budućnost će pokazati kada, kako i gdje će se stabilizirati hrvatski normativni sustav, zaključuju Baloban i Črpić.

Obzirom na interdisciplinarni pristup istraživanja vrednota, ovaj je zbornik poticajno djelo jer postavlja provokativna pitanja o odnosima spolova, modelima obitelji, razvoju civilnog društva i moralu. Zasigurno će potaknuti niz rasprava o predloženim interpretacijama ali i potaknuti buduća sustavna istraživanja vrednota u hrvatskom društvu i komparaciju s ostalim europskim društvima.

Marija Geiger

Chris Hables Gray

CYBORG CITIZEN

Politics in the Posthuman Age

Cambridge University Press, Cambridge, 2003. 252 str.

Chris Hables Gray jedan je od poznatijih stručnjaka i aktivista kiber-kulture. Urednik je «Rječnika za kiborga» i autor knjige «Postmoderni rat». Bio je stipendist NASA-e i Smithsonian muzeja, a trenutno je izvanredni profesor informatike i kulturnih studija znanosti i tehnologije na Sveučilištu Great Falls u Montani. Knjiga «Kiborg građanin. Politika u poslijeljudsko doba» jedna je od njegovih novijih publikacija. Knjiga je podijeljena u četiri poglavlja. Prvo poglavlje, «Postmoderna politika», obrađuje teme politike kiborg tijela u smislu potencijala poslijeljudskog i važnosti same ideje kiborga. Nadalje, u prvom poglavlju analiza se statusa građanstva u doba elektroničke reprodukcije, te se propituju dosezi demokracije (i kiberkracije) i mogućnosti postmodernog rata i mira. Drugo poglavlje, naslovljeno «Proglašavanje kiborga», analizira utjecaj i posljedice razvoja **informedicine** i konstrukcije **novog tijela** u smislu digitalnog, medicinski modificiranog tijela. Osim toga, autor raspravlja o kibernetičko-ljudskoj reprodukciji, statusu «postmoderne» trudnoće i programiranju kiber-djece. Drugo poglavlje završava analizom genetičkog inženjeringa čija primjena otvara nove nade i strahove. Naslov trećeg poglavlja je «Kiborg društvo». Autor u ovom poglavlju analizira kibernetički prostor kao rastjelovljeni i/ili dekonstruirani prostor, te uspoređuje uvjete kiberne-

tičkog prostora s uvjetima prostora u Svemiru i «ispod površine» vode. Četvrto, zaključno poglavlje nosi naslov «Kibergologija». Autor analizira «znanosti trećeg milenija», prije svega kibernetiku i njene izvedenice kao što su nanotehnologija i znanost o umjetnoj inteligenciji.

Na početku Gray postavlja pitanja zahtijeva li aktivno sudjelovanje u evoluciji i participativnu vlast u poslijeljudskom kontekstu? Odnosno, odgovara li demokracija kao dominirajući društveno-politički poredak «prepravljenim» i «poboljšanim» tijelima (i umovima!) poslijeljudi? Bez obzira na prijepornost takvog određenja, suvremeno društvo 21. stoljeća je kiborg-društvo. Od samih početaka ljudskih društava (zajednica) jedan od temeljnih ljudskih strahova bio je strah od postojanja «inteligentnog Drugog» (od titana, bogova do nadvrste genija). Gray smatra kako se ironija tog straha može pronaći u činjenici da ćemo, gotovo sigurno, sami sebe uništiti, ili izravno kroz kemijski, biološki, nuklearni rat, ili neizravno kroz stvaranje novih oblika inteligentnog života kao što su kiborzi. Suvremena kultura prikazuje se kao spajanje zapadnih ideala organskog poretka («Veliki lanac Bića») i mehanicističke racionalnosti («Satni mehanizam kao paradigma svijeta»). Evolucija «umjetnog života» već dugo ne podrazumijeva samo uzgoj životinja u smislu Darwinove rasprave, već i izravno modificiranje ljudskih tijela i gena. Taj proces Gray označava kao bitno politički proces jer će upravo

politika određivati izgradnju vrijednosti u poslijeljudskom životu. Pojedine «udruge», kao primjerice Ekstropijanci koji se nazivaju «transhumanistima», ističu pozitivne karakteristike razvoja poslijeljudskih oblika života kojima će ljudi služiti kao «sirovina». Tehnoznanost, kao korijen promjena i stvaranja «Modernog doba» otvorila je put poslijeljudskim mogućnostima. Upravo te mogućnosti, između ostalog, otvaraju i nova pitanja o statusu građanina, odnosno o tome tko će i na koji način ostvarivati građanska prava. Odnos sustava biotehnologije/bioznanosti i građanskih prava čini se neprijepornim, barem za sada. Za razliku od znanosti, pitanja ljudskih prava i sloboda «umjetnih» oblika inteligentnog života još uvijek su prisutnija u području fikcije (znanstvene fantastike). Podsjetimo samo na nesretnu sudbinu Stvorenja dr. Frankensteina u priči Mary Shelley, ili na moralnu prijepornost koju nameću replikanti u romanu Philipa K. Dicka. No razvoj bioznanosti i biotehnologije u 21. stoljeću sustiže imaginarij fikcije, a time se i pitanje građanskih prava kiborga i drugih «umjetnih» oblika inteligentnog života javlja kao važno. U tom smislu Gray predlaže deset dopuna zakona «Povelje prava kiborga»: 1. Sloboda putovanja. Građani imaju pravo putovati bilo gdje, virtualno ili fizički, na vlastitu odgovornost i rizik; 2. Sloboda elektronskog govora. Zaštita elektronskog i drugih nefizičkih (virtualnih) oblika prijenosa informacija; 3. Pravo elektronske privatnosti. Zaštita elektronskih i drugih nematerijalnih oblika vlasništva i osobnosti; 4.

Sloboda svijesti. U smislu individualne slobode modificiranja tijela i svijesti kroz primjenu medicinskih, genetičkih, duhovnih i drugih praksi; 5. Pravo na život. U smislu zabrane «nerazumnih» modificiranja tijela i svijesti; 6. Pravo na smrt. U smislu individualnog prava na okončanje života po vlastitoj želji i izboru, ukoliko se isto ne suprotstavlja pravima drugih građana; 7. Pravo na političku jednakost; 8. Sloboda informiranja. U smislu slobodnog pristupa informacijama i zabrane manipuliranja istima od strane državne vlasti i birokracije; 9. Sloboda obitelji, spolnosti i roda. Označava pravo građana na određivanje vlastite spolne i rodne orijentacije; 10. Pravo na mir.

U nastavku Gray navodi da će status građanstva uvijek biti utjelovljen u određenom smislu, no ne nužno u živom (ljudskom) tijelu. Političku moć treba vezati uz živu inteligenciju, ljudsku, kiboršku ili umjetnu inteligenciju (AI). Gray smatra da ljudsko prihvaćanje mogućnost kiborga i samorazumijevanje u tom smislu može biti oslobađajuće i pridonijeti političkoj moći građana. Otvaraju se mogućnosti ljudske samokonstrukcije i otpora spram dominirajuće birokracije državne vlasti. Razmatrajući navedene elemente društveno-političkih pretpostavki novog kiborg-društva Gray kritički napominje kako suvremeno društvo Zapada karakteriziraju tehnološka rješenja političkih problema. Kao primjer navodi kontrolu informacija i zavodljivost medijskog spektakla

kroz koji stvarnost sve više nalikuje fikciji, ili konkretno filmu «Trumanov show». Vodi li razvoj kiborg-društva jednoj kontroliranoj politici tijela ostaje otvorenim pitanjem.

Gray navodi kako postoji sve veća «škola mišljenja» koja zastupa stajališta da razvoj određenih tehnologija neumitno vodi «pozitivnim» političkim promjenama. Razvoj komunikacijskih mogućnosti (radio, televizija, internet) jača odnose u zajednici i poboljšava uvjete razvoja demokracije. Polazni primjer je razvoj tiskanih knjiga koji je bitno utjecao na rastvaranje «crkvenog monopola» na znanje. Suvremeni primjer utjecaja komunikacijskih tehnologija na razvoj demokracije je internet kao «virtualno sredstvo» globalne komunikacije. U posljednjih petnaestak godina internet je postao praktički nezamjenjivo sredstvo, ne samo komunikacije u općem smislu, već i zapošljavanja, marketinga, zabave itd. Porastom važnosti društvene uloge Interneta javljaju se i pitanja o mogućoj kontroli i narušavanju prava na privatnost korisnika. Početkom 21. stoljeća, a posebno nakon 11. rujna, jačaju zahtjevi za barem djelomičnom kontrolom «komunikacijskih kanala» Interneta. S tim u vezi jačaju i otpori raznih nevladinih udruga, aktivista i drugih koji upozoravaju da i djelomično kontroliranje Interneta vodi distopijskim vizijama Orwella.

Kao primjer otpora Gray navodi udruhu «Računalni stručnjaci za društvenu odgovornost» (Computer Professionals for Social Responsibility) koja je, između ostalog, postavila skup pravila na temu «Jedan planet, jedna

Mreža»: 1. Postoji samo jedna Mreža; 2. Mreža mora biti otvorena i dostupna svima; 3. Ljudi imaju pravo na komunikaciju; 4. Ljudi imaju pravo na privatnost; 5. Ljudi su upravitelji Mreže, a ne njeni vlasnici; 6. Niti jedan pojedinac, organizacija ili vlada ne smije dominirati Mrežom; 7. Mreža treba reflektirati ljudsku različitost, a ne težiti homogenizaciji.

U nastavku Gray kritizira liberalne ideje o društveno pozitivnom učinku spajanje novih komunikacijskih tehnologija, politike i poslovanja, koje se uglavnom temelje na poznatim zamislima Adama Smitha o «nevidljivoj ruci». Liberalistička «vjera» u kapitalizam i naivnost glede poslovanja izravno potkopava njihove stavove o «nemiješanju» nacionalne države. Gray ispravno upozorava da se zastupnici liberalnih stajališta trebaju suočiti s činjenicom da su profit i tzv. «slobodno tržište» otvorili put savezu vlasti i poslovanja. Država se tu javlja kao ključna kapitalistička ideja. Najuspješniji način maksimizacije profita regulacija je vlastitog tržišta (eliminacija ili suradnja s konkurencijom), potiskivanje sličnih ili boljih proizvoda i ignoriranje tzv. «vanjskih posljedica» kao što su zagađenje i profesionalna oboljenja radnika. Tako pojam «slobode» u «slobodnom tržištu» označava oslobađanje od svih nepoželjnih stvari na «tuđi račun».

Nadalje, Gray analizira odnose koncepcija građanstva i rata u kontekstu razvoja biotehnologije te navodi da je «naša koncepcija građanstva blisko povezana s ratom». No

promjene u načinu ratovanja raskidaju naznačenu vezu. Gray navodi osnovne karakteristike «postmodernog rata» koji nastaje nakon bombardiranja Hirošime i Nagasakia. Prvo, jedna od ključnih karakteristika «postmodernog rata» je transformacija vojnika u kiborga, kao dijela sustava naoružanja. «Postmoderni rat» ovisi o novoj razini integracije između vojnika i njihovog naoružanja koja se naziva «ljudsko-strojni sustav naoružanja» ili jednostavnije, «vojnici kiborzi». Drugo, sve veći broj civilnih žrtava u odnosu na vojne. Treće, znatno proširivanje područja ratovanja («bojnog polja»). «Postmoderni rat», između ostalog, podrazumijeva i ratna djelovanja na mikrorazini, te u atmosferi i u orbiti Zemlje. Četvrto, visoki stupanj tehnologizacije vojske (i društva/kulture u općem smislu) označava i veći stupanj ranjivosti uslijed nuklearnog udara. Osim toga, računalna umreženost vojnog sustava (kao i svakog drugog) otvara razne mogućnosti «informatičkog rata», primjerice upad u računalni sustav i preuzimanje informacija, ili ubacivanje virusa i uništavanje informacija i sl. Peto, strah od «tehnološkog iznenađenja» potiče daljnja ulaganja u razvoj tehnološkog sustava, primjerice razvoj nanotehnologije. I na kraju, Gray ističe da je stanje «postmodernog rata» jedno prijelazno stanje. S obzirom na karakteristike samog postmodernog stanja društva, «postmoderni rat» sve više postaje mješavina poslovne kompeticije, rata, politike i zločina. S tim u vezi, razmišljanja o budućnosti ne mogu biti previše optimistična.

Poslijeljudske mogućnosti kiborg-društva temelje se na pretpostavci da tijelo

pripada duši (a ne državi, društvu ili Bogu) i da ljudi imaju slobodu prepravljati vlastito tijelo po željama. U zaključku Gray ističe kako «budućnost još nije napisana», te postavlja pitanje nije li bijeg od tijela (tjelesnosti) jedna od najstarijih ljudskih želja?

Krunoslav Nikodem

Dr. fra Luka Markešić

**CRKVA BOŽJA. POSTANAK –
POVIJEST – POSLANJE.**

Svjetlo riječi, Sarajevo 2005., 303 str.

Je li Crkva organizacija, kako smatraju mnogi sociolozi, ili je ona isključivo ustanova milosti i spasenja, što naučavaju kršćanski teolozi? Zapravo, je li Crkva i jedno i drugo? Iako potvrđan odgovor da je Crkva organizacija može kod nekih teologa i predstavnika najviše crkvene hijerarhije izgledati veoma bogohulno, ipak će biti veoma korisno ispravnost toga odgovora propitati u fra Lukinoj knjizi **Crkva Božja. Postanak – Povijest – Poslanje**, u izdanju nakladničke kuće bosanskih franjevacu. Naime, mnoge će zanimati kako jedan suvremeni katolički teolog odgovara na pitanje je li Crkva ne samo ustanova milosti i spasenja, o kojoj je moguće govoriti teološkim jezikom, nego i organizacija koja je tijekom svoje povijesti stjecala i stekla svoj organizacijski oblik, kojeg je, zavisno o društvenim okolnostima u kojima je djelovala, mijenjala, i da se upravo zbog tih kroz povijest stečenih različitih organizacijskih oblika cijepala i još uvijek cijepa, i da se da-

nas sve kršćanske crkve okupljaju kako bi došlo do ponovnog kršćanskoga jedinstva, a najveća prepreka za to im je organizacijska rascjepkanost i različitost. Stječe se dojam da je u tim razgovorima oko jedinstva crkava veoma malo teoloških problema, a da ih je ponajviše organizacijske prirode.

Započinjući čitati ovo vrijedno djelo vidimo da fra Luka sasvim jasno i bez uvijanja ističe da fenomen Crkve postoji i prije negoli učenje o njoj i da je učenje o Crkvi nastalo tek kad je ona već postojala kao povijesno-teološka pojava. Dakle, moralo je nešto u povijesti nastati da bi se o njemu govorilo, što sugerira zaključak da Crkva nije vječna kategorija. Naime, autor polazi već u uvodnom dijelu od tvrdnje da je «Crkva fenomen u svijetu, kojega mnogi prihvaćaju, drugi odbijaju, jedni mu se dive, drugi ga odbacuju, i da je upravo stoga, dakle zbog postojanja tog fenomena potrebno istražiti otkad i odakle potječe taj fenomen, što on jest, kakva je njegova narav, koja su mu svojstva i kakva mu je cilj, čemu teži i što hoće u ovom svijetu. A sve su to pitanja, smatra autor, na koja odgovor daje *ekleziologija*, kojoj je on kao profesor na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu posvetio cijeli svoj život, i ova je knjiga kruna toga rada.

Međutim, da bi se došlo do odgovora na ta pitanja, fra Luka u daljnjem tekstu navodi i različite metode kojima se istraživači Crkve i njezinog djelovanja u povijesti mogu služiti. Budući je crkva povijesno-svjetska stvarnost, nju se može istraživati povijesno-znanstvenim metodama (npr. sintetičkom, analitičkom metodom), ali

samo kao vanjsku pojavnost. Stoga je, smatra fra Luka, ova metoda samo uvod u drugu, za njega mnogo značajniju metodu, dakle ova je metoda uvod u teološko-znanstvenu metodu, kojom je moguće istraživati Crkvu iznutra. Međutim, tom se metodom i ovim istraživanjem mogu baviti samo oni koji su vjernici kršćani, koji su unutar Crkve, ostavljajući pri tom mogućnost da i oni koji nisu u Crkvi mogu samo djelomično služiti se ovom metodom.

U daljnjem tekstu fra Luka raspravlja o temeljnim postavkama svoje knjige. U završetku svojih uvodnih pitanja, fra Luka govori o slobodi istraživanja, ističući kako u ekleziologiji, kao i u svakoj drugoj znanosti uopće, treba vladati sloboda istraživanja i traženja novih oblika istine, navodeći kako je slobodarski *ethos* jedan od glavnih pokretača svakoga napretka u životu i nauci, te se u tom smislu treba osloboditi svakoga neopravdanog straha, ali hrabrost ili slobodu traženja treba spojiti s velikom strpljivošću koju vodi ljubav prema ljudima prožeta nadom u pobjedu istine. (16-17)

Govoreći u poglavlju *Povijesni pregled učenja o Crkvi* fra Luka navodi da Crkva sebe naziva narodom Božjim, i taj je pojam usko povezan s pojmom *ecclesia* koji znači crkva (narodna zajednica, Volksversammlung). Međutim, pojam *ecclesia* se izvodi iz druge riječi *kiriake* (to znači Gospodinova) (odnosno *kyrios*, gospodin).

Sa socioreligijskog polazišta Crkva je posebni socijalni oblike religije, od-

nosno ona se javlja kao jedan od više mogućih društvenih oblika s kojim ljudi mogu iskazati svoj odnos prema Vrhunaravnom biću, prema Bogu, kojeg časte i kojem se klanjaju. Znanstvenici kojima je predmet istraživanja religija svoje su pojmove crkve razvili na temelju primjera koje su našli u zapadnoeuropskom kršćanstvu, u kršćanskom poimanju Crkve, za što su posebno zaslužni Max Weber i Ernst Troeltsch. Oni su značajke Crkve kao socijalnog oblika religije izgradili u pojmovnoj usporedbi sa sljedbama.

Prema tom stajalištu, jedna od temeljnih značajki Crkve jest njezina univerzalnost, jer ona ne traži nikakve posebne kvalifikacijske značajke da bi netko mogao postati njezinim članom. Teolozi, međutim, žele kazati da je pojam Crkve dogmatski pojam i da se taj pojam treba koristiti isključivo za onu «pravu» crkvu.

Ako je tako, slijedi ponovno pitanje: je li Crkva organizacija?

Dajući odgovor na to pitanje, fra Luka ističe da je Isus odabirajući dvanaesticu (apostola), u smislu dvanaest izraelskih plemena, izabrao Petra za onoga na komu će sagraditi Crkvu svoju. Navodi da je sam Isus želio upravo hijerarhiziranu crkvu, iz čega proizlazi i važnost petrinske službe u Crkvi, ali i druga socioreligijska značajka Crkve, naime stav da moralna, ćudoredna ispravnost nositelja crkvenih služba (kardinala, biskupa, svećenika) nije bitna za ispravnost sakramenta kojeg oni podjeljuju vjerniku. To znači, valjanost

sakramenta ispovijedi ili pričest ne ovisi ni u kojem slučaju od crkvenih službenika, nego isključivo o moralnoj ispravnosti onoga tko prima sakramente. Fra Luka, govoreći o važnosti petrinske službe, dakle o važnosti crkvene hijerarhije, crkvene organizacije, kaže: «Mane i pogreške Petra i onih koji će kasnije obavljati ovu petrinsku službu ne znače njezino i dovođenje u sumnju važnost ove službe u Crkvi, nego samo opominju na povećanu odgovornost nositelja ove službe i na mogućnost iznevjerenja njezinoj zadaći».

Na temelju svega toga, postavlja se stoga pitanje, navodi autor, je li Isus želio da njegova zajednica bude spasiteljsko događanje bez određene vidljive društvene organiziranosti ili je upravo Isus htio i ustanovio takvu zajednicu koja će biti hijerarhijski uređena društvena zajednica?

Međutim, kroz povijest se veoma često postavljalo, a i danas se postavlja pitanje petrinske službe, dakle službe Petrovih nasljednika u Crkvi u Rimu, je li ta služba služba stvarnoga prvenstva u odnosu na druge mjesne crkve, ili je to samo primat časti i nositelj jedinstva Crkve.

U početku Crkva i njezin ustroj nisu bili tema teologa apologeta. Tek će se kasnije, zavisno od kulturnih, podnebaljskih uvjeta početi različito govoriti i gledati na Crkvu. Fra Luka u razradbi ove teme navodi da je u prva tri stoljeća postojao sukob Crkve s državom koja je bila neprijateljska prema kršćanima, potom nastaje harmonija između Crkve i dr-

žave, nakon čega dolazi čak do njihove simbioze. Započinje ustroj crkve prema ustroju carstva, jer se carstvo shvaćalo vanjskim oblikom Crkve pa se time carstvo brinuo za vanjsko jedinstvo te je u tom smislu sazivao i crkvene sabore. Međutim, naglašava fra Luka, usprkos i takvim stanjima, Crkva je uspjela sačuvati svoju autonomnost u pogledu svoga vlastitoga unutarnjeg uređenja, i time se smatrala dušom Carstva.

U srednjovjekovnoj se ekleziologiji pomiče naglasak s Crkve kao misterija i zajednice na crkvene službe. To se, navodi autor, «očituje u isticanju važnosti usklađivanja crkvene i državne vlasti u jednom kršćanskom društvu ili imperiju. Sve je bilo dobro dok su bili skladni odnosi, kasnije dolazi do rascjepa, tako da je Crkva «sve više u tom braku postajala ropkinja», iz čega proizlazi i Markešićev stav da su «crkvene službe nosili neodgovorni ljudi kojima je u prvom redu bilo stalo do njihovih osobnih sebičnih probitaka» negoli do Crkve kao misterija.

Stoga je u Crkvi bilo sazrelo vrijeme za promjene, i započeo ih je Grgur VII. (1073-1085). Ne zaboravimo da je to razdoblje u kojem je već bilo došlo do rascjepa između istočne (pravoslavne) i zapadne (katoličke) crkve (1054). Stoga fra Luka i govori o povijesnim oblicima razjedinjenog kraljevstva, o Istočnopravoslavnoj crkvi koja nastaje međusobnom ekskomunikacijom, (koja je trajala sve do II. vatikanskog sabora, do susreta Pape Pavla VI. i carigradskoga patrijarha Atenagora, 1965.), potom o procesima nastanka protestantskih crkava reformacije, i naposljetku o trenutnim zadaćama ponovnog sjedinjenja. No sada se iznova postavlja

sasvim praktično pitanje: hoće li, kako to navodi Hans Küng, ponovno snažna ortodoksnost bez želje za promjenama, zatim žučno zagovarajuće Papina primata te definitivno reformirano kršćanstvo biti prepreka kršćanskom jedinstvu?

Fra Luka naznačuje da je od Konstantinova vremena, ili još preciznije od gregorijanske reforme pa do početka II. vatikanskog sabora vladala tzv. klasična ekleziologija Kat. crkve. O čemu je riječ? Gregorijanskom reformom dolazi do sukoba Crkve i države, te dolazi do razdvajanja do tada simbiozom spojenih dviju stvarnosti – državne i crkvene. Fra Luka to razdvajanje ocjenjuje pozitivno, jer reforma predstavlja kraj konstantinske ere sklada crkve i države, te prestanka postojanja crkvene države i državne crkve.

Fra Luka, dalje, s pravom ističe da je centralizacija Crkve, odnosno njezine vlasti, bila stalni izvor kriza u crkvenom životu, što se posebno odnosi na izvor kriza u odnosima svjetovnog i redovničkog klera. Uz centralizaciju se vršila i institucionalizacija crkve (rimski kurija, biskupski kap-toli, biskupije, župe). Tako se u ranijoj, patrističkoj eri naglašavao odnos crkve i Isusa Krista (njezina misterijska dimenzija), dok je gregorijanska reforma naglašivala povijesno-društvenu strukturu, i opet njezinu hijerarhijsku strukturu, pa se, naglašava fra Luka, počinje radati znanost o Crkvi kao savršenom društvu, što je bilo naglašivano i na I. vat. saboru: pravno uređenje, zakoni, sudstvo, itd.).

Upravo je, ističe fra Luka, klasična odnosno gregorijanska ekleziologija uvelike sudjelovala u izbijanju jedne od najvećih kriza u povijesti Crkve do stvaranja protestantskih crkvenih zajednica. Reformacija je značila protest protiv centralizacije i institucionalizacije. Međutim, u svom je protivljenju, smatra autor, Reformacija otišla predaleko, negirajući i samu instituciju Crkve. Nakon toga slijedi katolička obnova ili protureformacija koja nije željela ništa mijenjati, nego je apologetskim načinom željela ustrajati na ranijoj ekleziologiji, što se, kako je rečeno potvrdilo i na I. vat. saboru.

Međutim, procesi sekularizacije koji su već u 19. stoljeću bili dosta odmakli nanijeli su Crkvi teške udarce. Sve je više bilo onih koji su nijekali pravo Crkve da uređuje društveni život.

Međutim, II. vat. koncil je naglasio upravo unutarnji karakter Crkve: Crkva je zajednica spasenja, ali je ona istodobno i «sakrament ili vidljivi znak i sredstvo spasenja», čime fra Luka ustvrđuje njezinu hijerarhijsku ustrojenost. Da bi mogla pomoći čovjeku, Crkva mora biti institucijski slična drugim organizacijama u kojima čovjek u svom svakodnevnom životu živi. Međutim, smatra autor, II. vatikanski sabor ostat će vjeran tradiciji, ali će u svojoj ekleziologiji ostati otvoren budućnosti.

No, je li Crkva, pored teološkog shvaćanja da je misterij spasenja i ustanova univerzalne milosti, preko koje pojedinci mogu ostvariti svoje spasenje, isto tako i socijalni oblik kršćanstva, to znači organizacija? Fra

Luka daje potvrđan odgovor na to pitanje u poglavlju o ustanovljenju Crkve: Isus je ustanovio Crkvu kao spasiteljsko događanje, ali istodobno i kao vidljivu društvenu zajednicu u kojoj se nalaze hijerarhijski postavljene službe kao bitni i konstitutivni element te zajednice.

Ne čudi, stoga što autor u daljnjem tijeku rasprave o povijesti Crkve Božje navodi da je za njezinu opstojnost ali i za očuvanje njezina nauka bila potrebna organizacija. Zašto? Ponajprije zato, što, prema N. Luhmannu, organizacije absorbiraju nesigurnost sustava, što se može primijeniti i na Crkvu, o čemu ova fra Lukina knjiga vjerno svjedoči i u kojoj se navodi da su crkveni sabori kroz povijest bili oni koji su vršili apsorpciju nesigurnosti običnih vjernika, posebno kad je riječ o ispravnom tumačenju nauka, jer su oni određivali što je to pravo vjerovanje, jer se određivanje što jest, a što nije pravi kršćanski nauk nije smjelo ni tada, a ne smije ni danas prepustiti drugima, čak ni teolozima, koji su mogli biti samo suradnici crkvene organizacije, kako je to bilo i prigodom pripremanja II. vat. sabora). Organizacije pretvaraju nesigurnost (npr. u pogledu ispravnog nauka) u sigurnost, i to je sada ono polazište koje omogućuje da pojedinac može dalje nastaviti djelovati. Upravo cijela povijest kršćanske crkve pokazuje i potvrđuje ovu tvrdnju. Svi su sabori u svom određenju trebali dati ostalim kršćanima sigurnost u daljnjem ponašanju. Oni koji nisu prihvaćali odluke crkvenih sabora, oni su se odvajali. I današnje

vjerovanje, dakle ispovijed vjere, nastalo je na crkvenom saboru.

Usprkos svemu tomu, II. vatik. sabor prekida usmjerenost Crkve na hijerarhiju, i okreće se vjernicima, narodu Božjem, okreće se početcima Crkve. Upravo, uvodeći pojam *narod Božji*, naglašava fra Luka, željelo se prekinuti s klasičnom ekleziologijom kojom se naglašavala hijerarhija (ona je bila i subjekt i objekt Božjeg djela spasenja), nego se sada želi ponovno valorizirati izvorna i temeljna struktura Crkve kao zajednice spasenja. To znači, naglašava fra Luka, da je prije svakoga razlikovanja članova u Crkvi (kojeg ipak mora biti), među njima postoji jedna temeljna jednakost: jednakost vjernika u dostojanstvu kršćanske egzistencije kao djece Božje. Crkva želi stvoriti shvaćanje da je cijela zajednica vjernika Crkva, a da Crkva nije onaj hijerarhijski dio, iako se danas uvijek pod pojmom Crkve podrazumijeva upravo onaj najviši (klerički) hijerarhijski dio, dok se laici smatraju samo sastavnim dijelom čije je sudjelovanje u životu Crkve veoma različitog intenziteta, a što se može normalnim socio-religijskim metodama istražiti, dakle njihovo pripadanje i povezanost s dotičnom religijskom zajednicom.

Osim toga, u slučaju Crkve, organizacija (crkvena hijerarhija) nadomješta rituale i mitove koje su vjernici opsluživali i kojih su se držali. Da bi se u mnoštvu više različitih crkvenih nauka, sačuvao onaj pravi kojeg zastupa hijerarhizirana Crkva, bilo je potrebno donositi dogme, kojih su se vjernici trebali držati i na taj način su mogli izbjeći svoju nesigurnost. Može se

kazati, što je veća hijerarhiziranost u nekoj religiji to je veća i dogmatiziranost.

Dogma je uvijek služila za potvrđivanje ispravnoga stava crkvenog učiteljstva, ali je istodobno bila i granica prema herezi, ali isto tako radi ispovijedi ispravne, prave vjere, kao npr. vjerovanje. Upravo će ovakav fra Lukin pristup natjerati mnoge da se pozabave ovom knjigom. Meni je posebno ostalo zanimljivo onaj dio koji obrađuje razdoblja povijesti Crkve koja su obilježila šizme i hereze, Naime, u Bergerovom tumačenju, hereze su uvijek čovječanstvu ponuđeni imperativi («heretički imperativi») koji tjeraju na traženje «drukčije» istine od one službene. Jer, iako fra Luka brani odluke najviše crkvene hijerarhije u prijelomnim trenucima crkvene povijesti, on ipak ustvrđuje da nisu sve odluke bile uvijek sretno donesene, navodeći primjer u slučaju Crkve bosanskih krstjana. Koliko se god neki upinjali dokazati da su oni jedna grana bogumilstva, potrebno je temeljem najnovijih istraživanja kazati da je Crkva bosanskih krstjana sačuvala kontinuitet kršćanstva u Bosni. I fra Lukina će knjiga snagom svojih smjelih zaključaka i rješenjima nekih mjesta u ekleziologiji biti na neki način heretička, a to ne znači protukršćanska, nego istraživalačka, s novim prijedlozima i rješenjima. Smatram, da ni Martin Luther nije bio heretik, već posljednji u to vrijeme veliki katolik koji je želio svojim rješenjima ponuditi poboljšanje u Katoličkoj crkvi.

Sljedeća bitna značajka organizacija, a time i Crkve, jesu reforme. Organizacije su u stanju reformirati se iznutra, na poticaj vlastitih članova, promijeniti ili modificirati svoje stavove i postaviti sasvim nove pravce djelovanje, ali i na poticaj i pritiske vanjske okoline, što je u slučaju Rimokatoličke crkve vidljivo u slučaju gregorijanske reforme ili još očitije u slučaju II. vatikanskog sabora.

No, uz sve ovo gore navedeno, potrebno je istaknuti još jednu značajku Crkve, a to je stupanj racionalizacije koji se provodi u unutarnjem ustroju. Bez racionalnog ustroja, ne bi bilo moguće zamisliti crkvu kao organizaciju. A, upravo je to jedan od spornih kamena-međaša u raspravi o Crkvi: je li Crkva - Crkva Božja, ili je Crkva (i) organizacija? Povijest nam pokazuje, a i ova knjiga, da je unutarnja crkvena organizacija bila veoma institucionalizirana, i kako ćemo vidjeti, da je zapravo jedno dugo razdoblje u samoj crkvi bilo posvećeno institucionalnom racionaliziranju organizacije, koje je započelo gregorijanskom reformom, reformom Grgura VII., u XI. stoljeću, i koje je trajalo sve do II. vatikanskoga sabora.

Ta je racionalizacija imala za posljednicu ne toliko razdvajanje klerika i laika, koliko funkcionalizaciju, to znači podjelu i dodjelu funkcija određenim osobama tijekom povijesti. Riječ je o službama u Crkvi: pape, kardinali, nadbiskupi, biskupi, svećenici. Druga skupina su laici, među kojima nema nikakve hijerarhije, osim u njihovom odnosu prema osobnom angažmanu u mjesnoj crkvi, to znači u njihovom osobnom sudjelovanju u misi.

Naime, uvijek se javljao problem članstva neke religijske zajednice kao i problem reguliranja odnosa između članova međusobno i članova i zajednice kao institucije. Dosadašnja nam povijest pokazuje da se članovima neke religijske skupine smatralo ponajviše kler i monahe (redovnike), dok se rijetko gdje govorilo o članovima zajednice koje bi činili laici. Kršćanska crkva uvodi i ovaj pojam, pa se članovima smatraju ne samo klerici i redovnici, nego također i laici. Upravo je zbog te činjenice postojanja dviju skupina potrebno naznačiti taj odnos klera i laika, koji je sve do II. vat. sabora bio izvan dometa teoloških razmatranja. S II. vat. saborom započinje vrijeme govora o Crkvi Božjoj, o narodu Božjem, kojeg ne čine samo duhovnici (klerici i redovnici), nego svi kršćani.

Međutim, usprkos toj činjenici da Crkvu čine klerici i laici, mnogi danas još uvijek pod tim pojmom podrazumijevaju isključivo kler (kad se danas u sredstvima priopćivanja donosi izvješće s nekoga skupa na kojem je govorio netko od članova HBK (npr.) kaže da Crkva traži to i to, nitko neće pomisliti da je netko pitao te vjernike laike jesu li oni za to ili nisu. Svatko u tom iskazu vidi htijenje i traženje koje iznosi predstavnici službene crkve).

Zaključak.

Ova knjiga u kojoj je iznesen odlučni, ali ne i dogmatski, apologetski stav u pristupu istraživanja fenomena Crkve (a što bi se po prirodi samih stvari moglo očekivati), u potpunosti oslikava i životni stav ovoga suvre-

menog kršćanskog, katoličkog teologa, bosanskog franjevca, fra Luke Markešića, čije životno geslo glasi: *Jedina mogućnost da se ostane realističan, jest umiješati se!*, a to dalje znači umiješati se u raspravu o tomu je što jest Crkva od njezinih početaka do danas, i to bez tabua, ali ne samo što je Crkva uopće, nego umiješati se i u rješavanje pitanja kamo ide Crkva u Hrvata u BiH, kamo ide Franjevačka provincija Bosna Srebrena. Osim toga, jedina mogućnost ostati vjeran sebi, zemlji i Bogu jest umiješati se i u traženje odgovora na pitanje: kamo ide hrvatski narod u BiH. A traženje odgovora na to pitanje natjeralo ga je da se prihvati službe predsjednika Hrvatskoga narodnog vijeća Bosne i Hercegovine (HNVBih), institucije preko koje je moguće artikulirati jasan i odlučan stav o trenutnom položaju hrvatskog naroda u BiH ali i odlučan stav o Bosni i Hercegovini kao domovini tog naroda.

Ivan Markešić

Rodney Stark

ONE TRUE GOD

Historical Consequences of Monotheism

Princeton University Press, Princeton & Oxford, 2003. 319 str.

Povijest Zapadnog svijeta bitno je obilježena vjerovanjem u «jednog pravog Boga». Knjiga pred nama, autora Rodneya Starka, profesora sociologije i komparativne religije na Sveučilištu u Washingtonu, analizira sociokulturne posljedice razvoja monoteizma. Knjiga je podijeljena u pet poglavlja. Prvo poglavlje, «Božja priroda. Teorija bogova», analizira odnose između ljudi i bogova. Stark pokušava riješiti pitanje zašto ljudi uopće mare za bogove i koji bogovi imaju najveću važnost. Drugo poglavlje, «Božji izabranici. Monoteizam i misije», istražuje fenomen misio-narstva i širenja vjere (obraćenja). Treće poglavlje, «Božji bijes. Religijski konflikt» prelazi s teme obraćenja na temu represije. Posebno se analizira pitanje progona Židova kroz povijest. S tim u vezi četvrto poglavlje, «Božje kraljevstvo. Religijski opstanak», razmatra pitanje opstanka židovske dijaspore i otpora Židova prema asimilaciji i prelasku na drugu vjeroispovijed. Peto poglavlje, «Božja milost. Pluralizam i pristojnost», teži pokazati kako se religijski potencijali konflikta mogu smanjiti kroz javne norme pristojnosti.

Na početku Stark navodi kako većina ljudi u svim društvima vjeruje da postoji «nešto» iznad prirodnog

svijeta. No iza tog općeg vjerovanja kriju se beskrajne rasprave i sukobi oko osnovnih karakteristika tog «natprirodnog». U nekim religijama, kao što je primjerice taoizam, «natprirodno» podrazumijeva sveprisutnu neosobnu bit ili princip koji upravlja cjelokupnim životom. U sociologiji religije uvriježeno je stajalište kako postojanje koncepcije Boga/bogova nije jedino i dovoljno određenje općeg pojma religije, upravo zbog postojanja religija kao što su taoizam, konfucijanizam, budizam, šintoizam itd. Stark pak kao «minimalno određenje Boga /bogova» navodi da su bogovi «svjesna natprirodna bića». Kao svoj primarni cilj Stark ističe konstrukciju «teorije bogova» koja će biti sociološki korisna. U tom smislu Stark teži otkriti aspekte ljudskih slika Boga koje posljedično vode različitim društvenim «rezultatima». Na pitanje zašto ljudi uopće mare za ta udaljena bića koja nastanjuju nevidljivi svijet Stark odgovara utilitarno: Natprirodno je jedini dovoljno uvjerljiv izvor mnogih koristi kojima ljudi teže.

U analizi odnosa ljudi i bogova Stark polazi od teorije racionalnog izbora koja uključuje odnose «nagrada» i «troškova». Ljudska sposobnost racionalnog djelovanja počiva na razumu. Kroz sjećanja i razum ljudi pokušavaju oblikovati objašnjenja o funkcioniranju «svijeta» i o mogućnostima zadovoljavanja svojih potreba i želja. Pod tim «objašnjenjima» Stark podrazumijeva konceptualna pojednostavljenja ili modele stvarnosti koji često predstavljaju «plan djelovanja». Jedna od tih objašnjenja su i ona koja se odnose na nadprirodno i koja se

uglavnom nazivaju religijama. Stark određuje religiju kao sustav koji sadrži objašnjenja postojanja (života) koja se temelje na pretpostavci o natprirodnom i koja uključuju stavove o prirodi tog natprirodnog. Religija pruža odgovore na pitanja o smislu života i o «prirodi natprirodnog». No kako su bogovi svjesna bića time ljudima postaju i potencijalni partneri razmjene. Polazna pretpostavka za takvo stajalište jest da sva bića nešto žele i u to su spremna uložiti određenu vrijednost. Stark ističe kako se temelji religijskih učenja monoteizma upravo i sastoje od objašnjenja «što Bog želi» i «što čovjek mora učiniti da bi zaslužio Božji blagoslov». Naravno, i religije bez koncepcije Boga pružaju odgovore na pitanja o smislu života, no ti odgovori više vode pounutrenju i meditaciji, a ne otkrivenju i razumnom djelovanju. Stark smatra da religije «bez Boga» konstituiraju mudrost u jednom općem smislu, a ne teologiju kao sustav promišljanja o Bogu.

U nastavku Stark razmatra pitanje «što ljudi žele od Boga»? Odgovor na to pitanje vezan je uz samu ljudsku prirodu. Neke «nagrade» uvijek su ograničenog pristupa (tzv. «supply-side theory»), a neke su «vječno nedostupne», barem u smislu dostupnosti «sada i ovdje». U kontekstu odnosa razmjene ljudi i bogova Stark navodi tri osnovna oblika, a to su magija, čuda i onosvjetske nagrade. Razlikovanje magijskog i religijskog Stark svodi na nepostojanje jedne opće perspektive postojanja u magiji. Osim toga, ma-

gijsko djelovanje uglavnom ne podrazumijeva zahtjeve upućene prema osobnom Bogu, već prije prema neosobnim natprirodnim silama koje su često povezane s određenim predmetima i/ili mjestima na «ovom svijetu». Stark smatra da ljudi od bogova traže dvije vrste «nagrada»: one koje se mogu dobiti u «vječnosti» i one koje se mogu dobiti «sada i ovdje». «Onostrane nagrade» podrazumijevaju dugotrajni odnos razmjene s bogovima kojemu su ljudi suvremenog svijeta sve manje skloni (Z. Bauman). No Stark ističe da je upravo navedeni odnos između «onostranih nagrada» i dugotrajne razmjene ljudi i bogova ključni čimbenik koji omogućava generiranje dugoročnih obveza nužnih za održanje čvrstih religijskih organizacija.

Nadalje, Stark analizira različite «slike bogova» u različitim kulturama. Primjerice, u grčkoj i rimskoj religiji, ili religijama, postojalo je vjerovanje da bogovi mogu «čuti» ljudske molbe i zahtjeve, no također i vjerovanje da bogovi uglavnom «ne slušaju» i «ne mare» za probleme smrtnika. Judeo-kršćansku pak religijsku tradiciju karakterizira svojevrsna ljudska sigurnost u Božji odgovor. Pritom se navedeno misli u općem smislu, ne ulazeći u detaljnije rasprave radova kao što je npr. «Skriveni Bog» Luciena Goldmanna.

U nastavku Stark razmatra važnost monoteizma i problematičnost tzv. «apsolutnog monoteizma». Naime, Stark smatra kako je apsolutni monoteizam moguć jedino kada se nadprirodno promatra kao neosobna božanska sila. Kada bi postojalo samo jedno božansko biće ono bi moralo biti,

barem djelomično, i iracionalno i zlo, odnosno odgovorno za sve dobro i zlo. Apsolutni monoteizam je stoga moguć jedino ako se nadprirodno promatra kao neosobna božanska sila koja nije odgovorna i koja je udaljena od «ljudskih poslova». No takvo božanstvo imalo bi malo toga ponuditi ljudima. Naznačeno, po Starku, ograničava monoteizam na postojanje i drugih božanskih bića koja su uglavnom «manje važnosti». Tako je postojanje natprirodnog bića koje predstavlja zlo (Sotona) bitno za racionalnu koncepciju božanstva. Monoteističke religije razlikuju natprirodna bića dobra i zla. Dobra su ona natprirodna bića koja ljudima dopuštaju profit iz razmjene ljudi-bogovi, a zla su ona natprirodna bića koja u toj razmjeni pokušavaju prevariti ljude. Judaizam, kršćanstvo i islam Stark naziva dualističkim monoteizmima.

Stark nadalje razmatra jednu od bitnih karakteristika religija, a to je povezanost Boga i moralnog poretka. S tim u vezi jedna od poznatijih Starkovih tvrdnji jest da povezanost Boga i moralnog poretka karakterizira društva s monoteističkim religijama, za razliku od društava s politeističkim religijama. Upravo koncepcija jednog Boga ima snagu povezivanja (integracija), ali i razdvajanja (konflikti) velikih grupa ljudi (naroda, a kasnije i nacija). Za razliku od monoteizma, religije koje pretpostavljaju nadprirodno kao neosobnu božansku silu više karakteriziraju strogo uređeni svećenički redovi i škole filozofije, a ne masovnost sljedbenika.

Jedna od ključnih karakteristika, koja proizlazi iz same prirode dualističkog monoteizma, jest širenje vjere kroz misionarstvo, ali i kroz osvajačke ratove. Ukoliko se ograničimo samo na kršćanstvo i područje Europe onda možemo reći kako je dugo vremena dominiralo uvjerenje o «kršćanskoj Europi» i «zlatnom dobu religije» koje se uobičajeno smještalo u razdoblje srednjeg vijeka. Koristeći različite povijesne izvore i navode Stark pokazuje da Europa nikada nije bila «pokršćanjena» kako se to smatralo. Primjerice, kršćanstvo na sjeveru i zapadu Europe sadrži mnoge poganske elemente koji su se očuvali stoljećima. Stark koristi navedeno stajalište o «mitskom, zlatnom dobu religije» prije svega da bi pobio teoriju o sekularizaciji, o čemu smo već pisali. Naime, kao jedan od razloga površnom «pokršćanjenju» Europe Stark navodi da su kršćanski misionari više bili zainteresirani za «obraćenje» manjine, elite, a znatno manje za većinu. Jedino se u području južne Europe kršćanstvo širilo kao masovni pokret, te se za taj dio Europe i može reći da je uistinu bio «pokršćanjen».

Slika jednog Boga u sebi nosi mnogo potencijala u smislu društvenih posljedica i stoga može biti vrlo opasna. Stark ističe kako je partikularizam, odnosno vjerovanje da je dana religija «jedina prava religija» inherentno monoteizmu. No iako monoteisti vjeruju u «jednog pravog Boga», nisu uspjeli uspostaviti i održati «jednu pravu religiju». Umjesto toga, od samih početaka razvoja monoteizma uočljiva je tendencija podjela na mnoge «prave religije». Tako možemo zaključiti da su

unutrašnji i vanjski konflikti inherentni partikularističkoj religiji. Upravo među onima koji se obvezuju uz partikularistički princip, da postoji samo jedan sustav vjerovanja kao autoritet, nastaju opasni religijski sukobi. Gdje prevladava partikularizam sukobi su neizbježni, prije svega zbog toga što su teološka neslaganja neizbježna.

U nastavku Stark dokazuje svoje tvrdnje o tome da su napadi kršćana na Židove tijekom povijesti više bili posredni, uglavnom u kontekstu borbe oko institucionalne religijske moći. Stark također tvrdi da je obnavljanje sukoba s hereticima u 11. stoljeću bilo «kolateralna akcija» sukoba s islamom. No, ti su inicijalni sukobi s hereticima generirali razdoblje religijskih ratova koje kulminira u vrijeme Reformacije. Prateći povijest religijskih sukoba, a posebno razdoblje križarskih ratova, Stark ističe neslaganje s teorijskim stajalištima koja, kao jedan od uzroka tih ratova, navode nepovoljnu ekonomsku situaciju tadašnje Europe. Naime, Stark smatra da su križarski ratovi bili mogući upravo zbog toga što tadašnje razdoblje nije obilježavao ekonomski pad, već rast koji je omogućio priljev znatnih sredstava «u ruke» vladajućih elita zapadne Europe.

Pri kraju, Stark pokušava odgovoriti na pitanje zašto pojedine religije opstaju tisućljećima, dok druge traju relativno kratko? Odgovor na to pitanje Stark pronalazi u samom naslovu knjige. Naime, jedan od ključnih elemenata teorije religijskog postojanja jest jasna koncepcija Boga.

Ljudi nisu skloni preuzimati rizik za bogove «ograničenih moći» i «sumnjivog karaktera». Dakle, religijski potencijal za opstankom bitno je vezan uz vjerovanje u jednog Boga neograničenih moći. U tom smislu Stark ističe da vjerovanje u «jednog pravog Boga» bitno pojačava kapacitet mobilizacije ljudskog djelovanja u korist religije. Osim toga, Stark ističe i važnost religijskih obreda u opstojnosti religija. Smanjena učestalost sudjelovanja u religijskim obredima smanjuje mogućnosti opstanka religije. Religijska pismenost je također važan čimbenik opstanka religije. No, na kraju Stark napominje da su za opstanak religija, osim navedenog, važni i sukobi koji su učvršćivali solidarnost pojedinih religijskih grupa. Hoće li tako biti i u budućnosti, odnosno je li miroljubivi monoteistički pluralizam uopće moguć ostaje otvorenim pitanjem.

Na kraju valja napomenuti da prikaz donosi tek dio sadržaja ove vrlo zanimljive knjige. Starkovi pristupi recentnim pitanjima suvremene sociologije religije pružaju mnoštvo znanstveno relevantnih informacija i potiču daljnja razmišljanja i istraživanja. Također smatramo potrebnim napomenuti da je pristup kroz teoriju racionalnog izbora ipak primjereniji analizi religije u SAD-u, nego u Europi. Kako smo to i ranije naveli, svojevrsna «zarobljenost» europske sociologije religije sekularizacijskom teorijom, koja uglavnom proizlazi iz britanske sociološke misli, sužava mogućnosti teorijskih koncepcija u tom smislu.

Krunoslav Nikodem

André Chouraqui

DESET ZAPOVIJEDI DANAS.
Deset besjeda za pomirenje Čovjeka
s ljudskošću.

Konzor, Zagreb, 358 stranica

Knjiga je napisana u tri dijela: *Od dužnosti čovjeka do prava čovjeka* (23-38 str.), *Deset zapovijedi* (39-249 str.) i treći *Onkraj religija* (251-270 str.) koji ima dva dodatka: «Božja imena u Bibliji» (271-283 str.) i «Bibliografija Andréa Chouraquija» (285-295 str.), te dva pogovora (311-335 str.).

Čovjek kao koevolutivno biće, kao sukreator, sustavno je izložen izazovu izvanjskog svijeta. Ali ne samo onoga izvan čovjeka, nego i onoga što ga je sam čovjek «stvorio» koloniziranjem prirode (Fischer-Kowalski, M. i drugi, *Gesellschaftlicher Stoffwechsel und Kolonisierung von Natur*. Amsterdam: G+B Verlag Fakultas, 1997). Kolonizaciju nastavlja koloniziranjem kolonizirane prirode. Čovjekov proizvod danas mu se suprotstavlja kao što se biblijski čovjek suprotstavio svom Stvoritelju ne slušajući zapovijed o zabrani plodova sa stabla znanja dobra i zla (Post 2,16 i 17). Unatoč tome, čovjek nastavlja «stvarati» a stvoreno mu se suprotstavljati. Taj proces, naročito s modernim društvom i prirodoznanstvenom paradigmom, opasno se približava «konačnoj odluci»: nastaviti ili se upitati za konačni smisao puta «stvaranja». A da bi se upitao potrebno je naći uporišnu točku za kriterije vrednovanja. Moderni relativizam unosi pomalo zbrku u tome, pa jedni posežu za novim znanjima i njihovom primjenom,

tražeći da se kriteriji vrednovanja prilagode, a drugi traže univerzalnu točku istine da bi postavili bar metodičku sumnju. Svaka odluka je čovjekova, ali nije svaka osnova za kriterij. Deset zapovijedi govori o osnovi kao kriteriju čovjekova odlučivanja i ponašanja, preko posrednika (Mojsije) upućenoj «svekolikom čovječanstvu».

Zašto interes za Deset zapovijedi danas? Postoji li stvarno interes za njih ili je to sastavnica legitimacije duha postmodernosti? Ako deset zapovijedi shvatimo kako ih, držim, treba shvatiti, kao etička načela svojstvena samo čovjeku i za čovjeka, ali koja ga obvezuju za njegov susvijet, tada je bez sumnje u doba globaliziranja ekološke krize, socijalne bijede i nezaposlenosti, tehnologija i dez/informacija itd., interes za višetisućljetnim sustavom načela sasvim opravdan a potreba za afirmacijom i suvremenom interpretacijom njihova sadržaja nasušna.

Potreba za interpretacijom ne ovisi samo o manjkavosti našega znanja o porukama Dekaloga, drugim religijama i kulturama itd., nego i o uvjetima u kojima se njegove etičke poruke mogu proširiti na nove suvremene sadržaje čovjekova odnosa prema okolišu: interesa rada i stanovanja (J. Moltmann, *Gott in der Schöpfung*, 1987:59/60) i na suvremeno stanje čovjekova svijeta i svijeta u cjelini. To svjedoče i nastojanje da se svijet više pozabavi ne samo pravima čovjeka (Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka, 1948), nego Kantovim načelom dužnosti, da se oblikuje svjetski etos (Küng, *Projekt Weltethos*, 1990) i propitaju odnosi triju velikih

svjetskih monoteističkih religija proizašlih iz jednog Abrahamskog iskona (F-J Kuschel, *Spor oko Abrahama*, 2000). Naravno, u svijetu nije samo zlo, iako se ono najčešće spominje upravo da bi se ubuduće izbjeglo. Svijet u kojemu caruje pohlepa tržišne ekonomije, širi se krađa fizičkih i duhovnih dobara, ne prestaju ratovi i nasilje, nastaju novi «bogovi», krše se tradicije blagdana, ruše obiteljski odnosi itd., nusušna je potreba sustavno obraćati pozornost na ona načela koja mogu svakom pojedincu i društvu biti preventivno svrhovita. S tim u svezi do sada neodgovoreno pitanje ostaje i dalje otvoreno: je li se čovjek posvađao sam sa sobom ili čak izgubio svoju ljudskost, pa je ponovno prisiljen tražiti u pomirenju sa samim sobom, kako bi i svijet bio miran.

Deset zapovijedi odnose se u religijsko-povijesnom smislu na tri Abrahamske religije: židovstvo, kršćanstvo i islam. Ali to «ograničenje» važi samo u načelu, jer samo dio čovječanstva njima pripada, a (dio) zapovijedi se mogu neposredno primijeniti i na ljude drugih kultura i vjera. Zapovijedi se tumače u kontekstu suvremenog autorova razumijevanja njihova univerzalnog značenja za čovjekov život ali i u kontekstu suvremenih problema svijeta kao kolektiva (čovječanstva). Zato je moguće teološko interpretiranje i razumijevanje, ali također i povijesno i, štoviše, socijalno shvaćanje njihova smisla. Jer, zapovijedi nisu dane samo radi one prve čije prihvaćanje znači i prihvaćanje ostalih devet, nego i radi uređenja i funkcioniranja društva i života u njemu. Zato Deset zapovijedi nije og-

raničenje na tri monoteističke religije, nego načela Dekaloga prelaze te granice i nalazimo ih i u drugim religijskim i kulturnim tradicijama. Neke od Besjeda nisu strane gnosticima, ateistima, budistima itd. upravo zato što se odnose na čovjeka koji traga za afirmacijom osobne ljudskosti i ljudskosti u mnoštvu neljudskosti svijeta, koji je od ushićenja i «želje» prešao na «žudnju». A svekolika «žudnja» - požuda koja nadilazi normalne ljudske želje, osnova je nastanka pokvarenoga čovjeka i svijeta.

1.

U prvom dijelu knjige autor ukazuje na moguću usporedbu Deset zapovijedi, nastalih Mojsijevim proglašenjem na Sinaju prije tridesettri stoljeća s Univerzalnom deklaracijom o pravima čovjeka, nastalom tek prije pola stoljeća. U naslovu ovog dijela knjige sadržana je osnovna misao: od dužnosti prema pravima. Prvi tekst (Dekalog) je dokument o čovjekovim univerzalnim dužnostima, a druga o čovjekovim pravima. Jedna ne isključuje drugu, ali se i razlikuju. Štoviše, za Dekalog su dužnosti univerzalne, vjerojatno zahtjevi do kraja života ljudskoga roda, koje bezbolno i prihvatljivo nadilaze sve kulturne i religijske partikularnosti. Nastale su u pustinji, ničijoj zemlji a primjenjive su na svačijoj zemlji. Deklaracija o pravima čovjeka nastaje sukladno ljudskoj svijesti o zrelosti čovjeka da poštujući neke dužnosti ima kao čovjek i prava, odnosno svijesti čovječanstva da prizna i ostvari ona čovjekova prava, koja su u doseg ljudske univerzalnosti u stanju jamčiti smanjivanje barbarstva. Ubrzo je postalo očito da su nužna različita posredovanja u njihovu ostvarivanju.

Deset zapovijedi upućen je «izabranom narodu» da ih objavi i ostalim narodima, a Univerzalna deklaracija odmah je upućena svim narodima i svakom čovjeku. Dekalog upućuje na dužnosti koja će spriječiti opake čovjekove (individualne i skupne) postupke, a Deklaracija o pravima čovjeka – «laički Dekalog» (sa trideset članaka), istodobno je prosvjed protiv čovjekovih opačina i zahtjev za priznavanjem prava čovjeka, a ne katalog dužnosti. Samo se u članku dvadesetdeveti spominje riječ «dužnost». Proizlazi da je jedina čovjekova dužnost poštovanje prava drugoga.

Ako je riječ o dužnostima, ovdje bismo spomenuli da postoji prijedlog nacrtu dokumenta pod naslovom «Opća deklaracija o ljudskim dužnostima» (H. Schmidt /Hrsg./ *Allgemeine Erklärung der Menschenpflichten*. Piper, München; Zürich, 1997) od devetnaest članaka, koja na tragu Univerzalne deklaracije o pravima čovjeka, deklarira čovjekove dužnosti, a koju je predložila organizacija *InterAction Council* (vidi prikaz u *Socijalna ekologija* 7(4):418-422, 1998). Ako, dakle, u odnosu na uistinu veliko kulturno-povijesno postignuće (Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima), promatramo Dekalog, tada je očito da on stoljećima nadmašuje svako pravo, njegovu etiku i «univerzalnost». Pravni sustavi su nastajali i nestajali, a Dekalog je ostao. Je li tome razlog život triju religija koje su ga prihvatile i prenosile njegove poruke da ne padnu u zaborav? Ili je baš obrnuto: dekalog je omogućavao narodima život, vjeru i

opstanak, prihvatili su ga prenosili i prenose u nove prostore kroz vrijeme. One nemaju svrhu za sebe nego su sredstvo za ostvarenje čovjekove slobode. U knjizi su dane usporedbe deset zapovijedi u judaizmu, kršćanstvu i islamu (64-73).

Chouraqui također ističe suvremenu aktualnost Deset zapovijedi. One su još uvijek nedovoljno poznate i nedovoljno istražene, a aktualne su posebice danas u vrijeme Interneta, genetičkih manipulacija, virtualne stvarnosti, konfrontacija i izazova religijskog i laičkog morala – općenito života na rubu smrti itd. Izlaz iz sveopće tjeskobe autor vidi u potrebi ljubavi kao izboru života. Za autora ljubav sadrži četiri ključne riječi(11): ushit, odvajanje, sjedinjenje i svjetlost. Grci su koristili tri naziva: *eros*, *filia* i *agape* koji su sadržani u samo jednoj hebrejskoj riječi: *ahava* – sveopća ljubav.

2.

Drugi dio knjige je ključan u smislu interpretacije Božjih deset zapovijedi. Chouraquijev metodički pristup sastoji se u tome da se povijesno nasljeđe i smisao svake od deset zapovijedi Dekaloga zasebno protumače i to u Bibliji, Judaizmu, Kršćanstvu, Islamu i drugdje u svijetu. Nakon svake zapovijedi, analizirane u zasebnom poglavlju, dodaje se odjeljak pod naslovom «Prema globalnoj etici», ali ne i u poglavljima koja se odnose na četvrtu (posvećen dan Gospodnji) i petu (poštovanje oca i matere) zapovijed.

Prije interpretacije zapovijedi, autor nas u uvodnom odjeljku «Zapovijedi prije Deset zapovijedi» uvodi u povijesnu i teološku interpretaciju sličnost problematike, kao i simbolično

značenje. Tako pet prstiju svake ruke simbolizira u hebrejskoj tradiciji pet zapovijedi dviju ploča Zakona, koje su međusobno povezane. Prsti desne ruke (ruke milosrđa) simboliziraju prvih pet zapovijedi u odnosima čovjeka i Stvoritelja, a prsti lijeve ruke (ruke strogoće) predstavljaju ostalih pet (komplementarni desnoj ruci) zapovijedi (6.- ubijati nećeš, 7.- preljuba činiti nećeš, 8.- krasti nećeš, 9.- lagati nećeš, 10.- žudjeti nećeš). Koja je simbolika Deset Besjeda? «Deset Besjeda dovršuju djelo Stvaranja. Uključuju šest dana tjedna okrunjenih Šabatom, sedmim danom. Zajedno tvore arhetip svijeta. Ista ta povijest tvori veliki kozmički tjedan što će se dovršiti našim povratkom u Raj, gdje ćemo uživati spokoj obećan pravednima», kaže autor (56 str.). No, možda je za «Velikog čovjeka», čovjeka kovača znanstveno-tehničke civilizacije, to očekivanje presporo, a načela Deset Besjeda pretvrda, pa je započeo svoj dan stvaranja, «osmi dan stvaranja» svijeta po vlastitom nacrtu, hoteci ponovno prevariti Stvoritelja? Biblijski rečeno, jedan pokušaj prijevare bio je cijena čovjekova izгона iz Edenskog vrta, a o kazni za ovaj drugi pokušaj, pokušaj plodu «stabla života», čovjek danas dovoljno ne razmišlja ili uopće ne razmišlja. Etički poticaji kao što su bio-etika, projekt svjetskog etosa, čovjeku mogu koristiti u propitivanju posljedica takvog nauma, bez obzira radilo se o odgovornosti prema Stvoritelju ili samom sebi i čovječanstvu.

Knjiga se može višeslojno čitati. Primjerice, da se fokusira na inter-

pretaciju svih zapovijedi slijedom pojedinih tradicija: judaizma, kršćanstva ili islama. Ili, da se pozornost usmjeri na problem autorove interpretacije u kontekstu ideje globalne etike, itd. Takva analiza zahtijevala bi cijelu studiju ove knjige.

3.

Mnogi su se tijekom povijesti zapitali je li Biblija svojevrsna utopija? Mogli bismo reći da jeste i da nije. Jest utopija ako pođemo od grčkog značenja (utopia) da takav svijet nema realno mjesto, nije ostvariv u realnosti a to uporno zahtijeva od realnosti; a možda i nije utopija ako deset besjeda živimo, damo im realno mjesto u osobnom načinu življenja, u sebi. Ona tako postaje stvarnost radi koje postoji. Čovjek je mjesto s kojim počinje, živi i završava utopija, jer ne može bez utopije. Zaboravljamo da je čovjek i utopijsko biće. A živimo li danas utopije? Koje utopije ima na «raspolaganju»? U tomu i jeste tajna dekaloških zapovijedi/besjeda. Ona ostaje neostvarena utopija sve dok bude postojalo čovječanstvo i čovjek i sve dok čovjek ne nađe u sebi mjesta za svoje dužnosti, a ne samo prava. Smisao ove utopije je usmjeravanje čovjeka prema idealu, transcendenciji ovozemaljskih padova i ljudske požude u vječnu istinu. Teološki, ona je objavljena, a socijalno i povijesno otvorena svijesti sukreatora kao istodobnog *imago Dei* i *imago mundi*. Jer, povijest svih triju religija pokazala je da ih čovjek do sada nije ostvario, nego je eventualno težio ponašati se sukladno njihovoj zahtjevu na putu ispunjenja dužnosti i ostvarenja u načinu življenja, a uporno ih je i kršio na putu osobnog zadovoljstva konstruiranim smislom ovozemaljskog

života. Razlog tome može biti nepoznavanje, relativiziranje, krivo shvaćanje i tumačenje i namjerno izbjegavanje dužnosti itd.

Knjiga nije pisana s ciljem poziva na obraćenje – iako se može i tako shvatiti, obraćenje na iskonske vrijednosti vlastite vjere (svjetski etos), obraćenje srca i uma, na što poziva i česta kritika antropocentrizma ukazujući na potrebu korekcije industrijskog racija: *Sentio, ergo sum* - na ljubav, suosjećanje i altruizam itd. (Svjetska konferencija religija u Kyotu 1970), ne samo razum, nego i srce..duhovna kultura, mir, pluralizam itd (L. Boff, *Ethik für eine neue Welt*. Patmos, Düsseldorf 2000:123). Čini se da je poruka više usmjerena na poziv čovječanstvu za odgovornim ponašanjem prema samom sebi i svojemu susvijetu, poziv za sustavno etičko procjenjivanje vlastitog djelovanja i dosljednu primjenu etičkih načela globalnog etosa. Ona je podsjetnik da čovjek ima i dužnosti a ne samo prava. Nije dakle upućena samo vjernicima kao opetovano upozorenje za suvremeno razumijevanje moralnog iskona triju Abrahamskih religija, nego su Chouraquieve poruke i kritičke opservacije o suvremenosti neostvarenoga Dekaloga upućene čitavom svijetu - čovječanstvu za razumijevanje njegova opstanka, što znači vlastitog puta nade u bolji svjetski poredak u svijetu mira.

U tom kontekstu čitanje i razumijevanje poruka *Deset zapovijedi danas* valja promatrati sa sadržajem i porukama također dviju važnih knjiga (također prevedenih): *Spor oko Abra-*

hama Karl-Josefa Kuschela (Svjetlost riječi, Sarajevo 2000) i *Projekt svjetski etos* Hansa Künga (Miob, Velika Gorica 2003). Sve tri zajedno pružaju nam znatno jasniju poziciju izvora etičkog odgovora na suvremene izazove čovjekove sukreatorske egzistencije i socijalnih perspektiva svega živog svijeta, posebice čovječanstva.

«Deset zapovijedi danas» posvećena je Renéu Cassinu, glavnom redaktoru UN-ove *Univerzalne deklaracije o pravima čovjeka* (10. XII 1948.). Preveli su je Kruno Pranjić i Jadranka Brnčić, koja je napisala i predgovor u kojemu se osvrće na život autora i aktualnost Dekaloga u suvremenoj problematici čovjekova života, a pogovore su napisali Muhamed Ždralović i Tonči Matulić, čiji je pogovor osobito inspirativan za suvremeni diskurs o besjedama Dekaloga.

Na kraju ovog kratkog osvrtu svakako bih preporučio knjigu našim čitateljima, naročito intelektualcima koji se bave pitanjima mira i nasilja u svijetu ali i našem društvu, doprinosom religija svjetskom miru, iskustvom čovjekova razaranja okoliša, prirode i konačno samoga sebe. U knjizi će upoznati interpretaciju Dekaloga ne samo u trima svjetskim religijama, nego i u kontekstu realnog svakodnevnog života. Dodatno će upoznati neke povijesne činjenice za osobnu religijsku kulturu i općenito kulturnu naobrazbu, te etičke interpretacije koje mu otvaraju nove vidike u izazovima suvremenog društva.

Ivan Cifrić

Patrick Brereton

HOLLYWOOD UTOPIA

Ecology in Contemporary American Cinema

Bristol: Intellect Books. 2005, 272 str.

Patrick Brereton svoju knjigu temelji na ne-očiglednom i provokativnom tumačenju holivudskih filmova kao ekoutopijskih. Nastojeći, prije svega, obraniti samu ideju "ekološkog čitanja" kao legitiman hermeneutički poduhvat, analizama nekoliko filmskih žanrova pokazuje da su u holivudskim filmovima, njihovoj konzervativnoj "kulturnoj logici" (čitaj: investicijskoj logici) uočljivi utopijski i ekološki motivi. Ovi progresivni elementi, zavisno od žanra i razdoblja u kojem je film napravljen, različito su pozicionirani u odnosu na glavni narativni tok: od ugođaja i fragmentarnih aluzija (*Istinita priča, Ljudi u crnom*) do eksplicitne ekološke poruke (*Smaragdna šuma, Peti Element*).

Brereton knjigu započinje uvodnim razmatranjem ideologije i utopije te kratkim pregledom environmentalističkih/ekoloških teorijskih priloga. Analizirajući ukratko doprinose Marcusea, Adorna, Blocha, Levinasa, Jamesona, Harveya... utemeljenje za ekološko čitanje holivudskih filmova pronalazi u Blochovoj tezi da svaka ideologija u sebi sadrži i utopijsku želju za boljim životom. U ciničnijoj, Jamesonovoj varijanti: masama se može manipulirati jedino ukoliko ih se potkupi živopisnom fantazijom, dovoljno bliskom da ih ponese. Nastojeći se približiti što široj publici,

različitih vrijednosnih orijentacija, očekivanja, uvjerenja i predrasuda – holivudski filmovi nužno sadrže unutarnja proturječja. Ističući višedimenzionalnost i slojevitost svake filmske priče, Brereton opetovano ističe da holivudski filmovi sadrže "višak značenja" (*excess of meaning*) – pod-priče, likove, scene, mizanscene, završetke – koji se naprosto ne uklapaju u uobičajeno kritičko dekodiranje popularne kulture kao isključivo ideologijske.

Pregledom environmentalističkih i ekoloških teorijskih pozicija (Carsona, Capre, duboke ekologije, Leopoldove "etike zemlje", Laschovog i Urryjevog shvaćanja "glacijalnog vremena", Bookchina, ekofeminizma) Brereton upoznaje (podsjeća) čitatelja sa cijelim dijapazonom ideja koje se mogu prepoznati u filmovima ovisno o žanru, razdoblju snimanja, redatelju, producentu ili tekstualnom predlošku pojedinog filma. Od navedenih pristupa posebno ističe ekofeministički, tvrdeći da najbolje omogućuje radikalno-ekološko propitivanje temeljnih relacija čovjeka s njegovom socijalno-ekološkom okolinom.

Razmatranja ekološke problematike vremenom su postajala radikalnija i kompleksnija, a isto vrijedi i za njihovo filmsko tematiziranje. Od bijega od civilizacije i traženja divljine u (američkim) vesternima i "filmovima ceste" (*Tragači, Goli u sedlu...*), preko filmova katastrofe i ranih SF-ova (*Zeleni planet, Invazija tjelokratica, Zvezdane staze* – prvi serijal), pa do ekofeminizma i radikalne ekologije u postmodernističkim SF-ovima poput *Istrebiljivača, Petog elementa*, i sl.). Brereton najviše pozornosti posvećuje upravo

žanru znanstvene fantastike, a najboljom reprezentacijom radikalno-ekološke pozicije koju je moguće pronaći u holivudskim filmovima smatra ženu-kiborga.

Za razliku od ranih znanstvenofantastičnih filmova iz pedesetih godina dvadesetoga stoljeća, postmodernistički SF je mnogo kompleksniji. SF filmovi '50-ih su propitivali opasnosti za čovječanstvo u formi priča o napadu vanzemaljskih bića na zemlju. Kroz tu tematiku su se prvenstveno problematizirala dva pitanja: mogućnost totalnog uništenja prirode (nuklearnim uništenjem) te uvijek aktualno pitanje granica između "nas" i "njih", centralnom temom hladnoratovskog diskursa. 1970-ih, SF-filmovi počinju se baviti etički i ekološki složenijim pitanjima poput društvene kontrole nad životom i smrću (*Zeleni planet, Loganov bijeg*).

Oslanjajući se na teoretičare postmoderne/kasne moderne/moderne/radikalne moderne, s posebnim osvrtom na Lyotardovo shvaćanje pojma sublimnog (u opreci spram Kantova shvaćanja istoga pojma) Brereton pomno analizira nekoliko, kako ih naziva, postmodernističkih SF-ova. Postmodernistički SF, za razliku od onoga iz pedesetih godina, više ne koristi ultimativnog drugog (vanzemaljca) u svrhu razlikovanja, već ga koristi kao početnu točku za proces diskurzivne transformacije, dealijenacije i transgresije – što se najjasnije vidi u konceptu kiborga.

Koncept kiborga otvara mogućnost prelaženja granica između čovjeka i

prirode (transgresije) i time otvara prostor mogućnosti propitivanja etičkih posljedica jedne "moguće budućnosti", čiji su temelji postavljeni razvojem suvremene tehnologije. Uzevši tehnološko rješenje kao dato – polazeći od pretpostavke da je stabilna integracija čovjeka i stroja tehnološki izvediva – tekstovi i filmovi poput *Istrebljivača* i *Petog elementa* uzimaju upravo etička i društveno-politička pitanja kao predmet istraživanja. Koje su društveno-političke konsekvence tehnoloških rješenja? Kreće li se naš svijet u smjeru takve budućnosti? Želimo li takvu budućnost? Ako ne, kakvu budućnost želimo i kako je ostvariti? Kiborg, kao utjelovljenje transgresije djeluje kao apel na ljudsku savjest, podsjećajući čovjeka na potrebu proaktivnog propitivanja i djelovanja u smislu kreiranja (ekološki) poželjne budućnosti i stoga upravo kiborg, a ne čovjek, postaje legitimni zagovornik humanosti (primjerice: završni govor replikanta Roya u *Istrebljivaču*).

Pitanje koje se neizostavno nameće čitanjem knjige jest pitanje publike, odnosno pitanje: hoće li publika doista percipirati sve ove implicitne i eksplicitne ekološke poruke? Brereton ovo pitanje adresira u zaključnom poglavlju knjige, zaključujući da je to svakako legitimno pitanje, no smatra da i negativan odgovor na ovo pitanje nikako ne osporava legitimnost "ekološkog čitanja". U svakom slučaju, nakon Breretonove knjige, čitatelj poželi pogledati neki dobar film – iz ekološke perspektive.

Petra Klarić Rodik